

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ
وَصَلَّى اللَّهُ عَلَى مُحَمَّدٍ وَآلِهِ الطَّاهِرِينَ

ربا، بهره بانگی

و

حکمت تحریم آن در اسلام

نویسنده: دکتر محمد نجات الله صدیقی

ترجمه: حسین میسی

ریا، بهره بانکی و حکمت تحریم آن در اسلام

دکتر محمد نجات الله صدیقی

ترجمه: حسین میسمی

ناشر: دانشگاه امام صادق (علیه السلام) و مؤسسه مالی و اعتباری مهر

طرح جلد: مجتبی طاهری

شمارگان: ۱۰۰۰

چاپ اول: ۱۳۸۹

چاپ و صحافی: زلال کوثر

قیمت: ۵۰۰۰ تومان

شابک: ۹۷۸-۹۶۴-۷۷۴۶-۶۲-۵

ISBN: 978-964-7746-62-5

حق چاپ و نشر و نسخه برداری دیجیتال محفوظ است.

تهران، بزرگراه شهید چمران، پل مدیریت، دانشگاه امام صادق (علیه السلام)، ص.پ، ۱۵۹-۱۴۶۵۵ تلفن: ۸۸۳۷۰۱۴۲

سرشناسه	: صدیقی، محمدنجات الله، ۱۹۳۱-م. <i>Siddiqi, Muhammad Nejatullah</i>
عنوان و نام پدیدآور	: ریا، بهره بانکی و حکمت تحریم آن در اسلام/نویسنده محمدنجات الله صدیقی؛ ترجمه حسین میسمی.
مشخصات نشر	: تهران: دانشگاه امام صادق، مؤسسه مالی و اعتباری مهر، ۱۳۸۷.
مشخصات ظاهری	: ۲۹۹ ص.
شابک	: ۵۰۰۰۰ ریال: 978-964-7746-62-5
وضعیت فهرست نویسی	: فنیبا
موضوع	: بهره و ریا (فقه).
موضوع	: بهره و ریا — جنبه های قرآنی.
موضوع	: اسلام و اقتصاد.
شناسه افزوده	: میسمی، حسین، ۱۳۶۱- مترجم.
شناسه افزوده	: دانشگاه امام صادق (ع).
رده بندی کنگره	: ۱۳۸۷ ص ۲/۴۰۴۱ BP۱۹۰
رده بندی دیویی	: ۲۹۷ ۳۷۲
شماره کتابشناسی ملی	: ۱۴۳۷۲۲۱

فهرست مطالب

۱۱.....	سخن ناشر.....
۱۵.....	مقدمه مترجم.....
۱۹.....	دیباچه.....
۲۱.....	پیش گفتار.....
۲۳.....	مقدمه.....
۲۷.....	فصل اول: اسلام و قوانین اسلامی.....
۲۸.....	اصل توحید.....
۳۱.....	شریعت و اهداف آن.....
۳۳.....	مقاصد شریعت.....
۴۰.....	عدل و احسان.....
۴۵.....	فرد در اسلام.....
۴۹.....	نقش دولت.....
۵۱.....	تاریخ.....
۵۵.....	عدالت در تأمین مالی.....
۵۸.....	قوانین اسلامی معامله.....
۶۲.....	نتایج.....

فصل دوم: حرمت ربا..... ۶۵

۶۶..... ربا در قرآن.....

۶۹..... معنا و وقوع ربا.....

۷۲..... ربایی که عباس عمومی پیامبر ﷺ طلبکار بود.....

۷۷..... دلایل حرمت ربا.....

۸۴..... تفاوت سود و بهره.....

۸۹..... تاکید قرآن بر صدقات.....

۹۰..... اجرای قانون حرمت ربا توسط پیامبر ﷺ.....

۹۵..... فهم قانون تحریم ربا توسط صحابه پیامبر ﷺ و تابعین.....

۹۸..... فهم قانون تحریم ربا در طول تاریخ.....

۱۰۲..... بحث بهره بانکی.....

۱۰۶..... مناقشاتی که در دفاع از بهره بانکی مطرح گردیده.....

۱۱۹..... نتایج.....

فصل سوم: اقتصاد بدون بهره..... ۱۲۱

۱۲۲..... بخش بدهکاری یک بانک اسلامی.....

۱۲۵..... حفاظت از اصل سرمایه.....

۱۳۰..... دارایی‌های یک بانک اسلامی.....

۱۳۱..... روش‌های تأمین مالی تسهیمی (مشارکتی به معنای عام).....

۱۳۶..... روش‌های تأمین مالی مبادله‌ای (غیر مشارکتی).....

۱۳۷..... مرابحه.....

۱۳۹..... تفاوت مرابحه و بهره.....

۱۴۱..... مشکل نکول.....

۱۴۵..... دیگر ابزارهای مالی دارایی محور (عقود مبادله‌ای).....

فهرست مطالب • ۷

بانکداری اسلامی در بخش خصوصی.....	۱۴۹
مؤسسات مالی اسلامی غیر بانکی.....	۱۵۰
مؤسسات سرمایه‌گذاری اسلامی.....	۱۵۱
صندوق‌های مشترک سرمایه‌گذاری اسلامی.....	۱۵۲
شرکت‌های بیمه یا تکافل اسلامی.....	۱۵۵
بازارهای سهام، اختیارات، مشتقات و مدیریت ریسک.....	۱۵۶
تأمین مالی اسلامی تحت حمایت حکومت‌ها(دولت‌ها).....	۱۵۹
بانکداری و تأمین مالی اسلامی در جنوب شرق آسیا.....	۱۶۰
تأمین مالی اسلامی در بحرین.....	۱۶۳
تأمین مالی اسلامی در سودان.....	۱۶۴
ایران، ترکیه.....	۱۶۵
پاکستان، بنگلادش.....	۱۶۷
بانک توسعه اسلامی.....	۱۶۸
تأمین مالی اسلامی و تأمین مالی بین‌المللی.....	۱۷۱
نتایج.....	۱۷۲
فصل چهارم: مباحث اقتصادی تأمین مالی اسلامی.....	
ثبات نسبی نظام تأمین مالی اسلامی.....	۱۷۷
جذب شک‌های واقعی.....	۱۸۲
ثبات در بخش پولی.....	۱۸۴
منابع برون‌زای بی‌ثباتی در اقتصاد.....	۱۸۵
ثبات نسبی با تعهدات ثابت.....	۱۸۶
گستره محدود سفته‌بازی در نظام تأمین مالی اسلامی.....	۱۹۳
کارایی نسبی نظام تأمین مالی اسلامی.....	۱۹۷

۲۰۲.....	نااطمینانی و کارایی.....
۲۰۶.....	مواجهه با نااطمینانی.....
۲۰۹.....	مزیت نسبی نظام تأمین مالی اسلامی.....
۲۱۱.....	عادلانۀ بودن نظام تأمین مالی اسلامی.....
۲۱۴.....	مشارکت، افزایش دهنده عدالت.....
۲۱۷.....	رشد و تأمین مالی اسلامی.....
۲۱۹.....	نتایج.....
فصل پنجم: برآورده نمودن نیازهای خاص.....	
۲۲۱.....	تأمین مالی دولت، تأمین مالی مصرف کننده، تأمین مالی خرد و تأمین مالی اقلیت‌های مسلمان.....
۲۲۲.....	تأمین مالی مصرف کننده.....
۲۲۴.....	روش‌های اسلامی تأمین مالی مسکن.....
۲۲۹.....	کارت‌های اعتباری.....
۲۳۰.....	تأمین مالی بخش کشاورزی.....
۲۳۱.....	تأمین مالی دولت.....
۲۳۸.....	تأمین مالی کسری.....
۲۳۹.....	اقلیت‌های مسلمان و تأمین مالی اسلامی.....
۲۴۲.....	نتایج.....
فصل ششم: مدیریت پولی، تورم و شاخص بندی.....	
۲۴۸.....	تنظیم و نظارت.....
۲۵۰.....	تورم.....
۲۵۴.....	شاخص بندی.....
۲۶۴.....	نتایج.....

فهرست مطالب • ۹

۲۶۵	فصل هفتم: نتایج و چشم انداز تحقیق
۲۶۹	آینده تأمین مالی اسلامی
۲۷۳	منابع و مأخذ
۲۹۳	معرفی نویسنده

سخن ناشران

این واقعیت که مسایل بنیادین جوامع مدرن، بدون همکاری وثیق و معنادار موسسات پژوهشی و اجرایی، قابل حل و مدیریت نمی‌باشد، بسیاری از جوامع توسعه یافته را به آنجا رهنمون شده تا اصل «ایجاد ارتباط بین دانشگاه _ صنعت» را به عنوان راهنمای سیاست‌های کلان خویش پذیرفته و در دستور کار قرار دهند. راهبردی که نتایج مثبت متعددی را در پی داشته که «توسعه به هنگام و موزون» از جمله آنها است. «معاونت پژوهشی دانشگاه امام صادق علیه السلام» و «موسسه مالی اعتباری مهر» با عنایت به ضرورت مذکور و طی تفاهم نامه پژوهشی‌ای، تحلیل و بررسی مسایل اصلی حوزه اقتصادی و مالی کشور را به صورت مشترک مورد پژوهش قرار داده‌اند که اثر حاضر از جمله نخستین آثار تولید شده در این محور می‌باشد. آنچه در این همکاری اولویت یافته، پرداختن به مسایل محوری، با رویکرد بومی و اسلامی است که می‌تواند الگوی مناسبی برای سایر موسسات و دانشگاه‌ها باشد.

۱۲ • ربا، بهره بانکی و حکمت تحریم آن در اسلام

ناشران ضمن استقبال از دیدگاه‌های اصلاحی و تکمیلی، از دیگر محققان و مترجمانی که مایل به مشارکت در این اقدام علمی مشترک هستند برای توسعه مبانی دینی و مطالعات کاربردی دعوت به همکاری می‌نمایند.

معاونت پژوهشی دانشگاه امام صادق (علیه السلام)
موسسه مالی و اعتباری مهر

«يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا اتَّقُوا اللَّهَ وَذَرُوا مَا بَقِيَ مِنَ الرِّبَا إِن كُنتُمْ مُؤْمِنِينَ. فَإِن لَّمْ تَفْعَلُوا فَأْذَنُوا بِحَرْبٍ مِّنَ اللَّهِ وَرَسُولِهِ وَإِن تُبْتُمْ فَلَكُمْ سَمُوعُوسُ أُمَّمٌ وَلَكُمْ لَا تَرْجُونَ وَلَا تُظَلِّمُونَ»^۱

مقدمه مترجم

نظام اقتصادی و معیشتی سالم، ایده‌ای عالی بود که نیک اندیشان و مصلحان، همیشه در راه استقرار آن تلاش کرده اند. نگاهی به مباحث "مدینه فاضله"^۲ و "جامعه نمونه" که فیلسوفان قبل از میلاد در بحث فلسفه سیاسی از خود به جای گذاشته اند، نشان می‌دهد که آنان در ترسیم اصول و معیارهای مدینه فاضله تا چه حد در تکاپوی نظام اقتصادی مطلوب بوده اند. اما تاریخ به روشنی گواه است که اکثر این تلاش‌ها از آن رو که از دستورات آسمانی فاصله داشته، عقیم بوده و برای انسان دستاورد چشم‌گیری به ارمغان نیاورده‌اند. در مقابل، در اسلام و دیگر ادیان الهی، از آن‌جا که از خداوند دستور گرفته و با بی‌نهایت پیوند خورده‌اند، انسان و نظام اقتصادی در گستره وسیعی مطرح شده و به بشر در افقی بالا و به عنوان موجودی با اهداف والا، نگریسته می‌شود. در همین راستا است که در نظام اقتصادی

۱. قرآن کریم، ۲: ۲۷۸-۲۷۹.

2. utopia

اسلام، ربا و قرض مورد توجه قرار گرفته اند و مردم به شدت از نزدیک شدن به ربا پرهیز داده و به قرض و کمک به دیگران سفارش شده‌اند.

از طرف دیگر، با انجام یک بررسی اجمالی به راحتی به این نکته پی خواهیم برد که حرمت ربا، همچنان که آیات و روایات متعددی بر آن دلالت دارد، مسلم و مورد پذیرش تمامی فرق اسلامی است؛ تا جایی که بسیاری از فقها حرمت ربا را از ضروریات دین و انکار آن را به منزله کفر شمرده‌اند. اما در خصوص مصداق و گستره ربای حرام، دیدگاه های فقها و صاحب نظران مسلمان تفاوت های اساسی دارد. کم نیستند کسانی که بهره بانکی را جایز دانسته و ربویت آن را انکار کرده‌اند. در مقابل، بسیاری از فقیهان و مفسرانی که هر گونه اضافه و مازاد ظاهری را ربا و حرام شمرده‌اند. گذشته از جنبه های علمی و تئوریک، "ربا" کاربردی ترین بحث در اقتصاد معاصر، به ویژه در عملیات بانکی است؛ و از این رو است که تشخیص و تعیین محدوده حرمت آن، بسیار مهم و ضروری است.

کتاب حاضر که تالیف یکی از برجسته ترین اقتصاددانان دنیای اسلام می‌باشد، در راستای هدف مذکور حرکت می‌کند. نویسنده این پژوهش را با بررسی دیدگاه اسلامی به زندگی، که روابط اجتماعی را به رابطه انسان با خدا متصل می‌کند، شروع کرده و بیان می‌دارد که هدف شریعت اسلام، سعادت همه انسان ها است. نشان می‌دهد که عدالت و انصاف در معاملات، همچنین احسان و توجه به دیگران، برای تضمین دستیابی به یک زندگی مطلوب، ضروری اند؛ و تأمین مالی یکی از حوزه های مهم این زندگی است، که شریعت اسلام در جهت تضمین عدالت و احسان در آن، تلاش نموده است. در واقع نویسنده با اتخاذ رویکردی توحیدی به زندگی انسان، حیات اقتصادی را نیز چیزی جز تجلی توحید در اقتصاد نمی‌داند. پس از این نویسنده به بررسی آیات قرآنی پرداخته و با انجام بحث تفسیری دقیقی،

نشان می‌دهد که این آیات با قاطعیت ربا را تحریم کرده و استثنایی برای آن قائل نمی‌شوند. در رابطه با بهره بانکی امروزی، با استدلال به این نتیجه دست می‌یابد که این بهره همان ربای محرم در اسلام است؛ و هدف شریعت از تحریم ربا(بهره) بانکی، جلوگیری از بی‌عدالتی و تضمین انصاف، عدالت و کارایی است. سپس نشان می‌دهد که واسطه‌گری مالی بدون بهره امکان‌پذیر بوده و تأمین مالی اسلامی راه‌های زیادی را به منظور سرمایه‌گذاری سودده و جوهی که توسط واسطه مالی تجهیز گردیده، ارائه می‌دهد. بعد از بررسی این موارد، به شواهد تجربی پرداخته، بیان می‌دارد که در سه دهه گذشته، بانک‌های اسلامی و همچنین مؤسسات مالی اسلامی غیر بانکی، به خوبی در کشورهای مختلف مشغول به فعالیت بوده‌اند.

بعد از بیان تمامی این موارد به مهمترین بخش کتاب میرسد که همان فصل چهارم است. در این فصل تلاش می‌کند منافعی که از اطاعت از قانون الهی در زمینه تحریم ربا(بهره) مورد انتظار است(حکمت تحریم ربا)، را نشان دهد. در این فصل بیان میدارد که تأمین مالی اسلامی نسبت به تأمین مالی متعارف کارا و عادلانه‌تر بوده، و به دلایل مختلف ثبات بیشتری را نیز نوید می‌دهد. همچنین اثبات می‌کند که حتی روش‌های تأمین مالی غیر مشارکتی مثل مرابحه، که به ایجاد دین می‌انجامد نیز خلق اعتبار را به طور مستحکمی به بخش واقعی اقتصاد گره می‌زنند. لذا یک محیط اقتصادی اسلامی، به دلیل ثبات بیشتر، کارایی بیشتر در تخصیص منابع و توزیع عادلانه‌تر ثروت، به منظور ایجاد رشد، مناسب‌تر است.

بعد از بیان حکمت احتمالی تحریم ربا، نویسنده تلاش می‌کند با بررسی شواهد تجربی در نظام تأمین مالی اسلامی، نشان دهد که چگونه یک نظام تأمین مالی اسلامی قادر است بدون استفاده از بهره، نیازهای مالی مختلف مصرف‌کنندگان(مثلاً تأمین مالی مسکن) و دولت را مرتفع نماید؛ و

نهایتاً این بحث مطرح می‌گردد که در یک اقتصاد اسلامی، حذف نرخ بهره، مشکلی در زمینه مدیریت پولی ایجاد نمی‌کند؛ بلکه ابزارهای اسلامی مدیریت پولی، انضباط مالی بیشتری ایجاد کرده، شفافیت به ارمغان آورده و دولت‌ها را مجبور به اطاعت از استانداردهای حسابداری می‌کند.

به طور خلاصه می‌توان گفت هدف نویسنده در این کتاب آن است که به این سؤالات پاسخ دهد: آیا بهره بانکی همان ربای محرم در اسلام است؟ حکمت دستور الهی در زمینه تحریم ربا(بهره) بانکی چیست؟ چه منافعی از این دستور الهی(که مسلماً هدفش رساندن انسان به سعادت است) مورد انتظار است؟ آیا امکان عملی پیروی از این دستور الهی وجود دارد؟ و آیا تا به حال چنین امری اتفاق افتاده است؟

باید اشاره داشت تسلط نویسنده بر قرآن و تفاسیر مختلف، آشنایی با متون فقهی، استفاده از منابع زیاد و متنوع و نهایتاً تجربه و آشنایی با ساختار و روش‌های مختلف تأمین مالی در کشورهای مختلف اسلامی(از جمله ایران)، به تحقیق قدرتی دو چندان بخشیده است. جهت اطلاع بیشتر خوانندگان کتاب، خلاصه‌ای از زندگی نامه مؤلف، از صفحه اختصاصی ایشان در اینترنت استخراج و به همراه آدرس الکترونیکی در بخش معرفی نویسنده در انتهای کتاب ارائه گردیده است.

در اینجا لازم است از زحمات استاد محترم جناب آقای دکتر ندری، به جهت معرفی طرح و ارائه رهنمودهای لازم تشکر کنم. همچنین جا دارد از زحمات دوست عزیزم آقای محمد حسن حقیقی که وظیفه ویراست متن را به عهده گرفته و با دقتی قابل توجه آن را به انجام رساندند، تشکر کنم. با اینکه در ترجمه کتاب دقت زیادی گردید و متن چندین مرتبه به طور کامل بازخوانی شد. اما مسلماً باز هم با اشکالاتی همراه است. لذا از کلیه خوانندگان محترم کتاب استدعا می‌کنم اینجانب را از نارساییهایی که در ترجمه مشاهده

مقدمه مترجم • ۱۷

می‌فرمایند آگاه ساخته و از راهنمایی‌های ارزشمند خود بهره‌مند فرمایند. امید است این ترجمه قدمی ولو کوچک در راستای پیشرفت نظام اقتصاد اسلامی بوده و راهگشای تحقیقات بعدی در این حوزه باشد. در پایان نیز، این اثر را به تمامی شهدا و بالخصوص شهید بزرگوار یوسفعلی برکتی تقدیم می‌نمایم. روحشان شاد و راهشان پر رهرو.

«رَبَّنَا تَقَبَّلْ مِنَّا إِنَّكَ أَنْتَ السَّمِيعُ الْعَلِيمُ»

حسین میسمی

meisami@isu.ac.ir

دیباچه

برنامه محققین مدعو^۱ در طی سال ۱۴۱۳ هجری، به عنوان بخشی از تلاش‌های چند جانبه مؤسسه پژوهش و آموزش اسلامی، در جهت توسعه اقتصاد و مالیه اسلامی معرفی و آغاز گردید. هدف از این برنامه آن است که امکان حضور محققینی که عضو مؤسسه نیستند را، برای دوره‌ای کوتاه مدت و به منظور انجام وظایف و پروژه‌هایی مشخص و تعریف شده، در IRTI^۲ فراهم آورد. باعث خوشبختی بود که ما پارسال در خدمت استاد محمد نجات الله صدیقی بودیم و ایشان دعوت ما را به منظور حضور در IRTI تحت این برنامه، پذیرفتند. فایده محسوس حضور ایشان در مؤسسه، کتابی است که پیش رو دارید.

مسئولین مؤسسه IRTI بر این عقیده بودند که نیاز به توضیح ربا، بهره بانکی و دلیل ممنوع بودن آن به بیانی جدید و به منظور استفاده عموم مردم

-
1. The Visiting Scholars Program
 2. Islamic Research and Training Institute

۲۰ • ربا، بهره بانکی و حکمت تحریم آن در اسلام

و محققانی که با رشته در حال رشد، بانکداری و مالیه اسلامی نا آشنا هستند، وجود دارد. استاد نجات الله صدیقی نیز همین طور فکر می کردند و لذا ایشان این کتاب را بدین منظور تحریر نموده اند. استاد در این کتاب بحث خود را با بیان دلایل شرعی و اقتصادی حرام بودن ربا شروع کرده و نشان می دهند که نتیجه حرمت ربا جلوگیری از ظلم و تقویت انصاف، عدالت و کارایی است. سپس کل نظام مالی و اجزاء مختلف آن و همچنین مدیریت پولی کلان را بیان می دارند و اثرات حرمت ربا را به همراه بیان اثرات ترتیبات جایگزین ربا در نظام اسلامی، مورد بررسی قرار می دهند و نشان می دهند که چطور این ترتیبات جایگزین برای ربا در نظام اسلامی موجب دستیابی به اهداف مذکور، یعنی انصاف، عدالت و کارایی می گردند. شیوه نگارش موجز و واضح نویسنده به خواننده در جهت فهم موضوع و مسائل مرتبط با آن کمک خواهد نمود.

قائم مقام

مؤسسه آموزش و پژوهش اسلامی

پیشگفتار

ربا چیست؟ چرا اسلام آن را ممنوع کرده؟ آیا بهره بانکی ربا است؟ ما چگونه میتوانیم بدون ربا زندگی کنیم؟ این کتاب در پی پاسخ گویی به این سؤالات و سؤالات مشابه میباشد. بنده مطلع هستم که چندین تن از نویسندگان فاضل در گذشته، مشابه این کار را انجام داده اند و سعی نموده‌ام تا آنجا که ممکن است مطالب موجود در آن آثار را دوباره تکرار نکنم. اما بعضی از آثار بسیار عالی در این زمینه، مثل کتاب‌های آقایان ابو زهرا و معدودی، قبل از گسترش مؤسسات مالی اسلامی نوشته شده بودند و لذا نیاز به غنی سازی بحث با درس‌هایی که از این تجربه اخیر در زمینه بانکداری و مالیه اسلامی گرفته شده بود، وجود داشت. امیدوارم که این کتاب بتواند این نیاز را بر آورده سازد.

در تهیه این کتاب من از مباحثه با آقایان آدم برایما، اوصاف احمد، حبیب احمد، مبین علی الجرحی، فهیم خان، محمد علی الجاری، محمد اناس ضرکا، محمد عبیدالله، محمد عمر چپرا، منور اقبال، ناصرالدین خان،

عمر زهیر حفیظ، عثمان بیکی، سلمان سید علی و طریق الله خان، بهره بردم. اگر چه من بابت همکاری ای که این اساتید با من داشتند بسیار به آنها بدهکار می باشم، اما در عین حال هیچ کدام از این اساتید مسئول هیچ یک از کاستی های احتمالی موجود در این اثر نمیباشند.

همچنین در انجام تحقیق، مسئولین کتابخانه بانک توسعه اسلامی و تمامی افراد فعال در مؤسسه پژوهش و آموزش اسلامی، که از من به عنوان محقق مدعو برای انجام این تحقیق میزبانی می کردند، با اینجانب همکاری کامل نمودند. باید از اساتیدی که نظراتشان در مورد طرح کلی تحقیق، به من کمک زیادی نمود تشکر کرد. همچنین باید از دو داوری که نسخه دستنویس نهایی را مورد ارزیابی قرار دادند و به من در اضافه کردن نکاتی مهم به تحقیق کمک نمودند، تشکر نمایم. آخرین و نه کم اهمیت ترین تشکر از ریاست بانک توسعه اسلامی، دکتر احمد محمد علی، می باشد؛ که من باید از ایشان به دلیل ساده سازی کار من در انجام این پروژه تشکر ویژه ای بنمایم. مانند همه کارهای دیگر بشری، این کار نیز از آن ایده آلی که باید باشد خیلی فاصله دارد و لذا من از هرگونه بازخورد و نظری از طرف خوانندگان، استقبال خواهم نمود. امیدوارم که تمامی تلاش های انجام شده در انجام این پژوهش، شامل تلاش های اینجانب، مورد قبول حضرت حق قرار گیرند.

محمد نجات الله صدیقی

E-mail: mnsiddiqi@hotmail.com

مقدمه

چرا این کتاب؟

تمامی مسلمانان بر روی حرام بودن ربا توافق دارند. اما این که چه چیزی ربا می‌باشد، موضوعی بوده که در طول قرن‌ها پس از فرستاده شدن وحی الهی (قرآن)، موجب تأمل و بحث گردیده است. و لذا جای تعجب نیست که در عمل شاهد تفاوت در تفسیر ربا بوده‌ایم. اما در تمامی دوره‌ها نظر اصلی، که همان حرام بودن پرداخت اضافه‌ای است که دهنده وام از گیرنده طلب می‌نماید، جایگاه خود را در اذهان مسلمانان حفظ نموده است. در مرحله عمل این ممنوعیت دارای تاریخی پر پیچ و خم بوده و از مرحله تبعیت مطلق از قانون حرمت ربا به مرحله تطابق با بعضی استثنائاتی که به دلیل نیاز و یا زندگی در سرزمین‌های غیر اسلامی شکل گرفته بودند، رسیده و از آن به مرحله تخلف از تبعیت از قانون در سطح وسیع، تحت بعضی حیل شرعی و یا روش‌های دیگر، رسیده است. در طی دوره جدید و با نظام پولی و بانکی مبتنی بر بهره، مخالفت‌های زیادی با بهره بانکی شده است. که آیا بهره بانکی همان ربایی است که در قرآن حرام گردیده یا خیر؟ اکثریت

قریب به اتفاق محققان شریعت و اغلب عوام جامعه، بهره بانکی را ربا در نظر می‌گیرند. در حالی که تعداد کمی از محققان و بخشی از عامه مردم فکر می‌کنند که بهره ربا نیست. همچنین باید اشاره نمود که در این اواخر به دلیل تعهدات قانونی بعضی از کشورهای مسلمان به اجرای قانون اسلام (شریعت)، این موضوع از نظر سیاسی اهمیت پیدا کرده است. این کتاب تلاشی کوچک در جهت توضیح موضوعات مرتبط می‌باشد.

در فصل اول ما موضوع مورد مطالعه را، از طریق توصیف جهان بینی اسلام و هدف قوانین در اسلام، مورد بحث قرار می‌دهیم و بررسی خواهیم نمود که چگونه عدالت طلبی در "زندگی عادی" به مجموعه قوانینی می‌انجامد که آزادی افراد را مقید می‌کند و کشور را از طریق نقش نظارتی‌اش هدایت می‌نماید.

در فصل دوم بر روی معنی ربا در پرتو متون مرتبته تمرکز شده و فهم مسلمانان از این مفهوم و دامنه شمول ربا از گذشته تا زمان فعلی شرح داده شده است و همچنین تلاش بعضی افراد، به منظور خارج کردن بهره بانکی جدید از ربای تحریم شده، به ترتیب تاریخی، مورد ارزیابی قرار گرفته است. و بعد از بررسی مباحث این افراد، این نتیجه گرفته شده است که بهره بانکی همان ربا می‌باشد.

در فصل سوم به بررسی این مطلب خواهیم پرداخت که ممنوع نمودن نرخ بهره بر روی یک اقتصاد مدرن چه اثری خواهد داشت. سپس با توجه به توسعه تئوریک و تجربه عملی بانکداری اسلامی بدون بهره^۱ که از اواسط قرن گذشته آغاز گردیده، مؤسساتی را که جایگزین مؤسسات مبتنی بر بهره‌اند مورد ارزیابی قرار می‌دهیم.

1. interest-free Islamic banking

در فصل چهارم بر روی بعضی از ویژگی‌های اختصاصی تأمین مالی بدون بهره در سطح کلان اقتصادی تمرکز می‌نماییم. در این فصل ادعا گردیده است که تأمین مالی اسلامی نسبت به تأمین مالی متعارف، منجر به ثبات و کارایی بیشتری می‌گردد؛ و روشی منصفانه‌تر می‌باشد که قادر است جامعه انسانی را به سطح بالاتری از عدالت و رشد برساند.

در فصل پنجم نشان می‌دهیم که چگونه تأمین مالی اسلامی نیازهای مشخص و ویژه‌ای را مانند: تأمین مالی دولت، تأمین مالی مصرف‌کننده، تأمین مالی خرد به ویژه برای بخش روستائی و ترتیبات مالی بدون بهره برای اقلیت‌های مسلمان، برآورده می‌سازد.

در فصل ششم به بررسی سیاست پولی و مشکلات ناشی از تغییرات در قدرت خرید پول، در چارچوب قرض‌های پولی، می‌پردازیم و در فصل هفتم با خلاصه نمودن نتایج حاصل از تحقیق، نتیجه‌گیری می‌نماییم. بخش کتابشناسی (منابع و مآخذ) که قبل از یک فهرست قرار دارد، بخش پایانی کتاب می‌باشد.

فصل اول

اسلام و قوانین اسلامی

در این فصل ما چشم اندازی برای مباحثی که قرار است در فصول بعدی مطرح گردند، ارائه می‌نماییم. چرا که فصول بعدی کتاب یک قانون خاص در حقوق اسلامی، که همان ممنوع بودن ربا است، را مورد بررسی قرار می‌دهند. لذا ما باید ابتدا بفهمیم اسلام چیست و حقوق در دین اسلام چه جایگاهی دارد و سپس به بررسی قانون تحریم ربا در حقوق اسلامی بپردازیم.

قوانین در اسلام اکثر ابعاد زندگی را تحت تأثیر قرار می‌دهند. ما در بحث خود در رابطه با حقوق مرتبط با اقتصاد، باید این سؤال را بپرسیم که در اسلام حیات اقتصادی، به عنوان جنبه‌ای از حیات کلی انسان، چگونه در نظر گرفته شده است و اهداف حقوق اسلامی در رابطه با این جنبه خاص از زندگی انسانی چه می‌باشند.

قرار دادن بحث حرمت ربا در چارچوب اهداف شریعت (حقوق اسلامی)، یعنی کاری که ما در این فصل در پی انجام آن هستیم، به ما در

انجام وظیفه بعدیمان، که بررسی این سؤال است که آیا ربای تحریم شده در اسلام شامل بهره بانکی مدرن نیز می‌گردد یا خیر، کمک خواهد نمود. وظیفه‌ای که در حقیقت در فصل بعد انجام خواهد شد؛ چرا که بررسی آن نیازمند رجوع به متون مربوطه در قرآن و سنت و فهم فقها از این دو در طی سالیان است.

در این فصل ما بحث خود را به نکات کلی و اصلی قوانینی که به معاملات اقتصادی مرتبط می‌باشند، در چهار چوب اهداف مرتبط شریعت، محدود می‌کنیم؛ اهدافی که تمرکزشان بر روی مطمئن گردیدن از برقراری عدالت و انصاف در روابط اجتماعی، اقتصادی و سیاسی، و استمرار این موارد در جایگاهی والا، می‌باشد. این بحث باعث می‌گردد این سؤال را مطرح کنیم که عدل و انصاف چه هستند و چگونه اسلام به جای اینکه به صورت انحصاری بر قانون تکیه نماید، معنویت و اخلاق را نیز به منظور شناخت عدالت فردی و اجتماعی به تحرک و حرکت وا می‌دارد. و نهایتاً ما باید فکر کنیم که چگونه می‌شود به اهداف اجتماعی دست یافت بدون آنکه آزادی افراد که در اسلام بسیار اهمیت دارد، در معرض خطر قرار نگیرد. در این فضا ما از بحث قانون فراتر رفته و به منظور دستیابی به نتایجی که طبیعتاً فقط نتایجی سطحی است، به فلسفه، تحلیل اقتصادی و تاریخ، شامل تاریخ معاصر، نیز می‌پردازیم. ما این نتایج را به قوانین و تاریخ اسلام بر می‌گردانیم که این امر می‌تواند تا حدودی به آن‌ها اعتبار بیشتری ببخشد.

اصل توحید

توحید جزء لاینفک جهان بینی اسلامی می‌باشد؛ که آن رابطه‌ای با پروردگار یکتا است که باعث نفی چنین رابطه‌ای با هر کس دیگری می‌گردد. سرسپردگی انسان به حضرت حق است که نتیجه می‌دهد، خدا تنها منبع

ارزش‌ها باشد. که این بیان‌کننده رهایی و بازگردانده شدن آزادی حقیقی انسان از تمامی بندگی‌ها می‌باشد. چنین دیدگاهی باعث شکل‌گیری رابطه‌ای خاص با محیط، به عنوان خلق الله، می‌گردد؛ که این رابطه نه از روی ترس است و نه احترام؛ بلکه به دلیل وجود نگاه به محیط به عنوان شریکی در زندگی خدایسندانه، می‌باشد. این نوع آگاهی که اصل توحید ایجاد می‌نماید، به انسان‌ها حس برابری القا می‌نماید؛ بدین معنی که تمامی انسان‌ها در وابستگی به خدا، به طور مساوی آزاد و مستقل از یکدیگر می‌باشند. در عبور از زندگی، که امتحانی الهی است، همه انسان‌ها به استفاده از قوای فکری الهی شامل: مشاهده، تجزیه و تحلیل، استدلال و قضاوت، فراخوانده شده‌اند.

آیات قرآنی که در پی می‌آیند شامل پیام‌هایی در مورد وقار و تساوی حقیقی انسان‌ها، امتحان بودن زندگی و در مورد نیاز به تفکر، مشاهده و باخبر بودن از مسئولیت‌های فردی یک انسان، می‌باشند.

«ما بنی آدم را گرامی داشتیم و آن‌ها را در خشکی و دریا (بر مرکبهای راهوار) حمل کردیم، و از انواع روزی‌های پاکیزه به آنها روزی دادیم، و بر بسیاری از خلق خود برتری بخشیدیم.»^۱

«پر برکت است خدایی که ملک به دست اوست و او بر هر چیزی تواناست. کسی که موت و حیات را آفریده تا شما را بیازماید که کدامتان در عمل بهترید و او عزیزی آمرزنده است.»^۲

«او است کسی که شما را خلیفه‌های زمین قرار داد و برخی را به درجاتی بر بعض دیگر برتری داد تا شما را در آنچه به شما داده آزمون کند، پروردگارت کیفر کردار را به زودی می‌دهد و همواره آموزگار مهربان است.»^۳

۱. قرآن، ۱۷: ۷۰.

۲. قرآن، ۶۷: ۲-۱.

۳. قرآن، ۶: ۱۶۵.

«آیا در نفس خود نمی‌اندیشند که خدا آسمان‌ها و زمین و آنچه بین آن دو است جز به حق نیافریده و جز برای مدتی معین خلق نکرده؟ ولی بسیاری از مردم به مسأله معاد و دیدار پروردگار خود کافرند.»^۱

«بگو: من شما را به یک اندرز موعظت می‌کنم، و آن این است که: فقط به خاطر خدا (و بدون اینکه غیر از خدا را دخالت دهید) دو به دو و یا تک تک و بدون سر و صدا قیام کنید، و سپس درباره من بیندیشید، آیا در مدتی طولانی که در بین شما زندگی کرده ام سوء سابقه ای و یا جنونی سراغ دارید؟ نه، طرف شما جنون ندارد، او جز بیم رسان نیست، که شما را از عذابی شدید که در انتظار شماست، می‌ترساند.»^۲

«و تمام آن‌ها در روز قیامت تنها در نزد او حاضر می‌آیند.»^۳
از مطلبی که در زیر می‌آید، بحث امانت‌دار بودن انسان در رابطه با دارایی اش برداشت می‌گردد.

«ای بندگان به خدا و رسول او ایمان آورید. و از آنچه شما را در آن وارث گذشتگان گردانیده انفاق کنید. پس آنانکه از شما ایمان آورده و انفاق کرده اند پاداشی بزرگ دارند.»^۴

باید این مطلب مورد توجه قرار گرفته باشد که تمامی آیات مورد اشاره در بالا، این فرض را دارند که انسان‌ها، مخاطبان قرآن، در انتخاب آزاد می‌باشند. زندگی انسان که از آن به یک امتحان تعبیر شده، و پاسخگویی انسان در روز قیامت فقط با وجود آزادی معنا پیدا می‌کند و جبری در کار نیست.

۱. قرآن، ۳۰: ۸.

۲. قرآن، ۴۶: ۳۴.

۳. قرآن، ۹۵: ۱۹.

۴. قرآن، ۵۷: ۷.

«هیچ اکراهی در این دین نیست، همانا کمال از ضلال متمایز شد، پس هر کس به طغیانگران کافر شود و به خدا ایمان آورد، بر دستاویزی محکم چنگ زده است، دستاویزی که ناگسستنی است و خدا شنوا و دانا است.»^۱

با توجه به آیات مذکور، تصویر صحیح از اصل توحید در حال شکل‌گیری است. پس در مجموع هدف آن است که محیطی ایجاد گردد که در آن انسان، وقتی در مورد صحیح و غلط و خوب و بد، مطلع گردید، در انتخاب آزاد باشد. و آن‌هایی که مسیر صحیح را انتخاب نمایند، مورد هدایتی دو چندان قرار می‌گیرند و آن‌هایی که این مسیر را انتخاب نمایند، به منظور یادگیری و ایجاد تغییر، فرصت خواهند داشت؛ و مجبور به پیروی از عقاید نخواهند بود. اما این مطلب بدان معنا نیست که فرد کاملاً آزاد می‌باشد بلکه به منظور تضمین بقای با عزت جامعه و ادامه یافتن امکان وجود حق انتخاب برای افراد، لازم است که نظام اجتماعی برقرار گردد و در اینجاست که قانون مطرح می‌گردد.

شریعت و اهداف آن

حقوق اسلامی تمامی ابعاد زندگی را پوشش می‌دهد. به منظور داشتن فهمی صحیح، لازم است که میان حقوق عبادات (پرستش و دعا) و حقوق معاملات (معاملات و مباحث دنیوی) تفاوت قائل شویم. همچنین ما باید بین اصول اخلاقی، مکروهات، مستحبات و غیره، که از لحاظ قانونی لازم الاجرا نمی‌باشند، تفاوت قائل گردیم. گاهی مواقع اتفاق می‌افتد که قانونی که در حالت کلی مستحب است، در شرایطی خاص لازم الاجرا می‌گردد. به منظور بررسی ترتیبی چنین مباحثی، مجبور به بررسی رابطه حقوق و اخلاقیات

می‌باشیم. اخلاق در دین اسلام، مبحثی پایه‌ای است؛ که از مباحث معنوی موجود در مذهب، مانند: وجود خدا، زندگی پس از مرگ، پاسخگو بودن انسان، داشتن حس برابری با دیگر انسان‌ها، داشتن این حس که تمام موجودات و همچنین انسان مخلوق خدا هستند و غیره، نشأت می‌گیرد و به نظر می‌رسد این مطلب، حکمت موجود در این حدیث نبوی باشد که فرمودند: «من به منظور اتمام مکارم اخلاق مبعوث گردیده ام.» (مالک، ۱۹۹۵، ص ۶۲۹)¹.

رفتار اخلاقی مناسب به طور طبیعی از توحید نشأت می‌گیرد. اما منافع فردی و جمعی مهمی وجود دارند که به برخورد اخلاقی خوب وابسته می‌باشند؛ لذا نمی‌توان تمام آن را به صورت انتخاب‌هایی اختیاری به فرد عرضه نمود. و باید رعایت حداقلی از اخلاقیات اجباری باشد؛ به ویژه زمانی که رفتار فرد X علاوه بر منافع خود، بر منافع فرد Y نیز موثر است. در غیر این صورت حقوق آزادی و انتخاب افراد در معرض خطر قرار خواهند گرفت؛ و از این بابت است که حقوق شکل می‌گیرد. طبیعت چنین رابطه‌ای بین حقوق و اخلاق ایجاب می‌نماید که مرز بین این دو انعطاف‌پذیر باشد. فاکتورهای اساسی در این بحث داشتن اطلاعات و تعهد به اخلاقیات، است. بدین معنی که هر چه قدر مردم اطلاعات بیشتری داشته باشند و سطح پایبندی به استانداردهای اخلاقی بالاتر باشد، به قوانین کمتری نیاز خواهد بود و بر عکس. همچنین نباید رابطه بنیادین بین حقوق و اخلاق، که با هم شریعت اسلام را تشکیل می‌دهند، را نیز فراموش نماییم.

۱. موطا امام مالک، روایت شماره ۱۶۷۷؛ همچنین به البخاری، الصحيح، کتاب الادب، باب ۳۹ تحت عنوان حسن الخلق مراجعه نمایید.

با در نظر گرفتن مطالب بالا وقت آن رسیده که به بحث مقاصد الشریعه بپردازیم؛ اهدافی که دین اسلام از طریق دو بخش توأم حقوق و اخلاق، در جهت دستیابی به آن‌ها حرکت می‌کند.

مقاصد شریعت

با وجود آنکه توجه ویژه به اهداف شریعت به عنوان موضوع پژوهش از قرن پنجم هجری (یازده میلادی) پا به عرصه ظهور نهاده است، ولی باز هم متون زیادی در قرآن و سنت وجود دارند که به این عنوان اشاره دارند. همچنین باید گفت که زمانی هم که محققان در قرون اول تا چهارم هجری (هفت تا ده میلادی) صحبت از مصالح (منافع) و مفاهیم مرتبط با آن می‌نمودند، خیلی از مفاهیمی که بعدها عنوان مقاصد (اهداف) به خود گرفت، دور نبودند. مقتضی است قبل از پرداختن به غزالی^۱ و شاطبی^۲، دو چهره برجسته در حقوق اسلامی که به موضوع مربوطه توجه زیادی نموده اند، بعضی از متون قرآن و سنت را بیان نماییم. در اینجا ما به دو هدف عمده که در قرآن ذکر گردیده‌اند، یعنی رشد (تزکیه) و عدالت (قسط) اشاره می‌نماییم.

«ما رسولان خود را همراه با معجزات روشن گسیل داشتیم، و با ایشان کتاب و میزان نازل کردیم؛ تا مردم را به عدالت خو دهند.»^۳
آیه دیگری نیز که روی همین مفهوم تأکید دارد، آیه زیر می‌باشد:
«خدا به عدالت و نیکی کردن و بخشش به خویشان فرمان می‌دهد و از کار بد و ناروا و ستمگری منع می‌کند، پندتان می‌دهد شاید اندرز گیرید.»^۴

1. Ghazali
2. Shatibi

۳. قرآن، ۵۷: ۲۵.

۴. قرآن، ۱۶: ۹۰.

مفهوم تزکیه گسترده تر از مفهوم عدالت است؛ چرا که این مفهوم به طور کامل شخصیت فردی یک انسان را قبل از مطرح گردیدن بحث روابط این انسان نوعی با دیگر انسان‌ها، در بر دارد؛ اگر چه باید گفت که این دو مفهوم شامل یکدیگر می‌باشند.

«همانطور که رسولی در میان شما فرستادم تا آیات ما را بر شما بخواند و تزکیه‌تان کند و کتاب و حکمتتان بیاموزد و به شما یاء دهد آنچه را که هرگز خودتان نمی‌دانستید.»^۱

«خدا بر اهل ایمان منت گذاشت که رسولی از خودشان در میان آنان برانگیخت که بر آنها آیات خدا را تلاوت کند و نفوسشان را از هر نقص و آلائش پاک گرداند و به آنها احکام شریعت و حقایق حکمت بیاموزد هر چند قبلاً در گمراهی آشکاری بودند.»^۲

همچنین قرآن به ما می‌گوید که شریعت اسلام (در دستوراتی که به منظور تحقق بخشیدن به اهدافش داده است) دارای ویژگی آسانگیری و ملایمت و نه سختگیری و درشتی، است.

«خدا برای شما آسانی و سهولت خواسته و نه دشواری و سختی.»^۳
«و در راه خدا آنگونه که سزاوار است کارزار کنید. او شما را برگزید و در این دین برای شما دشواری قرار نداده است.»^۴

«خدا هیچ کس را بیش از توانایی اش تکلیف نمی‌نماید.»^۵

۱. قرآن، ۲: ۱۵۱.

۲. قرآن، ۳: ۱۶۴.

۳. قرآن، ۲: ۱۸۵.

۴. قرآن، ۲۲: ۷۸.

۵. قرآن، ۲: ۲۸۶.

«خدا می خواهد بار شما را سبک کند، چون انسان ضعیف خلق شده است.»^۱

و همچنین شخص پیامبر ﷺ نیز این بعد از اسلام را مورد تأکید قرار داده اند. نقل است که ایشان فرموده اند: «خدا مهربان است و مهربانی را دوست دارد.» (ابو داود، کتاب الادب، باب فی الرفق).

در سنت نبوی ما شاهد بسط اهداف مذکور، به چیزهایی که به وضوح پیش شرط‌هایی ضروری برای تحقق این اهداف می‌باشند، و یا جزو فروعات این اهداف هستند. می‌باشیم. مواردی از این‌ها در یک مناجات بیان گردیده اند:

«بار پروردگارا، من از فقر، کمبود و بد نامی به تو پناه می‌برم.» (البخاری، ۱۳۴۹ هجری، ص ۹۹).

«بار پروردگارا، من از گرسنگی به تو پناه می‌برم. چرا که آن بدترین همنشین است.» (نصایح، کتاب الاستعاذه. باب الاستعاذه من الجوع).

قبل از ظهور غزالی اصول فقه به عنوان یک رشته علمی مجزا به خوبی توسعه یافته بود؛ و بحث اهداف حقوق اسلامی، مقاصد شریعت، متعلق به این رشته بودند. غزالی با تأیید دیدگاهی که به صورت کلی مورد پذیرش قرار گرفته بود، که بیان می‌داشت شریعت به دنبال بهبود رفاه (مصالح) انسان‌ها می‌باشد (این دیدگاه قبلاً توسط استاد غزالی یعنی الجوینی (۱۰۸۵-۱۰۲۸ ۴۷۸-۴۱۹) بیان گردیده بود)، بیان نمود: «اهداف شریعت که به انسان‌ها مرتبط است، پنج مورد می‌باشند: که عبارت اند از حمایت شریعت از